

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Türkiye Türkçesi Ağzlarında #ç- Sesi Üzerine Bir Değerlendirme An Evaluation on #ç- Phoneme In Turkey Turkish Dialects

Türker Barış BULDUK

Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

turkerbulduk@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-0423-837X

Öz: Her ne kadar yazılı metinlerinin başlangıcı 8. yüzyıla dayansa da o metinlerdeki bazı kelimelerde bulunan soyut anlamlılık, çok anlamlılık ve tam eş anlamlılık gibi özellikler Türkçenin çok eskiye uzanan bir geçmişi olduğunu göstermektedir. Dünyanın en eski dillerinden biri olarak Türkçe, tarih içinde pek çok medeniyetle etkileşim içerisinde bulunmuş ve buna bağlı olarak diğer pek çok dil gibi değişikliğe uğramıştır. Bugün tek bir ses olarak gördüğümüz bazı kullanımlar, aslında farklı seslerin değişikliğe uğraması sonucunda oluşmuş şekillerdir. Söz gelimi, bugün n sesi olarak tek şekilli kullandığımız ses, Türkçenin tarihi içinde ñ ve n seslerinin birleşmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde bugün #ç olarak kullandığımız ses, Türkçenin gerek tarihî lehçelerinde, gerek çağdaş lehçelerinde ve gerekse Türkiye Türkçesi ağzlarında farklı şekillerde kullanılmakta ve bu sesin farklı kaynakları olabilmektedir. Bu çalışmanın amacı Türkçenin en eski seslerinden biri olan kelime başı ç'nin Türkiye Türkçesi ağzlarında hangi şekillerde ortaya çıktığını sınıflandırmaktır. Bu bağlamda, ç-sesinin Derleme Sözlüğü'ndeki madde başları incelenmiş ve bu madde başlarından bir kısmının Türkçenin farklı lehçelerinden ses değişikliği şeklinde geçtiği ya da bazı ç-'lerin ön türeme şeklinde oluştuğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, tarihî lehçeler, çağdaş lehçeler, Türkiye Türkçesi ağzları, ç- sesi.

Abstract: Although the beginning of the written texts dates back to the 8th century, the features such as abstract meaning, polysemy and full synonymy in some words in those texts show that Turkish has a long history. As one of the oldest languages in the world, Turkish has interacted with many civilizations throughout history and has changed like many other languages accordingly. Some uses that we see as a single sound today are actually shapes formed as a result of different sounds undergoing changes. For example, the one-shaped sound we use as the n sound today emerged as a result of the combination of ñ and n sounds in the history of Turkish. Likewise, the sound we use today as #ç- is used in different ways in both historical dialects of Turkish, contemporary dialects and Turkey Turkish dialects, and this sound can have different sources. The aim of this study is to classify the forms in which the word head ç, which is one of the oldest phonemes of Turkish, appears in Turkey Turkish dialects. In this context, the headings of the ç- phoneme in the Derleme Sözlüğü were examined and it was determined that some of these headings were used as a phoneme change from different dialects of Turkish or that some ç-'s were formed as pre-derivations.

Keywords: Turkish, historical dialects, modern dialects, Turkey Turkish dialects, ç- phoneme.

GİRİŞ

Dil, canlı bir varlıktır ve hiçbir dil ortaya çıktığı şekliyle kalmaz. Dünya dilleri içerisinde tarihi en eski olan dillerden birisi de Türkçedir. Eldeki kaynaklara göre ilk yazılı ürünleri 8. yüzyılda Köktürk Yazıtları ile verilmiş olsa da o yazıtlarda kullanılan kelimelerdeki soyut anlamlılık, çok anlamlılık ve tam

eş anlamlılık gibi özellikler Türkçenin geçmişinin çok daha eskilere dayandığı ile ilgili ipuçları sunmaktadır.

Türkçenin ilk yazı dili Köktürkçedir. Köktürkçede *kapalı e* ile birlikte 9 ünlü (*a, e, ı, i, o, ö, u, ü*) ve 19 ünsüz (*b, ç, d, g, ğ, k, k̄, l, m, n, ñ, ñ̄, p, r, s, ş, t, y, z*) olmak üzere 28 ses bulunmaktadır. Bu seslerden *b, ç, k, k̄, s, t, y* ünsüzleri kelime başında bulunabilen ünsüzlerdir. Diğer ünsüzler ise *men, ne, neñ* gibi birkaç istisna kullanım dışında kelime başında bulunmazlar (Ercilasun, 2016: 173-174). Türkçenin ilk yazılı belgelerinden bugüne kelime başı ünsüzlerinden biri *ç*'dir. Bu sesin kullanım yaygınlığı ve Türklerin din, kültür ve coğrafya olarak büyük değişimler yaşamasına bağlı olarak geçirdiği değişiklikler bugün Türkçenin çağdaş lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında farklı kullanımlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. *ç*-sesinin farklı seslerin değişimine uğrayarak kelime başında kullanıldığı örnekler dışında ön türeme veya alıntı sözcüklerdeki kullanımları da çok farklı olabilmektedir. Bu bağlamda, bu çalışmamızda Köktürkçeden başlayarak Türkçenin tarihî lehçelerinden, çağdaş lehçelerine *ç*-sesinin Türkiye Türkçesi ağızlarına yansması ve Türkiye Türkçesi ağızlarında *ç*-madde başı ile başlayan kelimelerde bu sesin ne gibi farklı kaynaklardan türediğini sınıflandıracaktır.

Değerlendirmelerimizi öncelikle Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerine ait metinlerde ve Derleme Sözlüğü üzerinde yapacağız. Şurası bir gerçek ki bazı lehçelerde karşılaştığımız *ç*-sesinin kullanımına Derleme Sözlüğü'nde de rastlamamız bu lehçelere ait Anadolu'daki izlerin daha açık ve net görülmesini mümkün kılmaktadır. Şöyle ki çeşitli nedenlerle Anadolu'ya göç etmek zorunda kalan özellikle Kafkasya'dan gelen Türklerin yerleştirildikleri bölgelerde birtakım ses gelişmelerine bağlı olarak ortaya çıkmış *ç*-li kullanımlara rastlanmaktadır.

Türkçe kelime başı ünsüzleri ile ilgili olarak Hakan Akça'nın "Eski Anadolu Türkçesinde Kelime Başı T-/D- Meselesi" adlı makalesi; Ahmet Caferoğlu'nun "Türkçede V Morfemi" adlı makalesi; Hatice Şahin'in "Türkiye Türkçesindeki Bazı Kelimelerin Başındaki y Sesinin Düşme mi Türeme mi Yaşadığı Üzerine" adlı makalesi; Sertan Alibekiroğlu'nun "Türkçede Ön Seste Y" adlı makalesi; Türker Barış Bulduk'un "Kelime Başında y Foneminin Düşmesi: Kâbus-nâme ve Türkiye Türkçesi Ağızları Örneği" ve Gürer Gülsevin'in "Türkiye Türkçesi Ağızlarında #h Sesi Üzerine" adlı makalesi bulunmaktadır. Çeşitli araştırmacılar tarafından Türkçe kelime başı ünsüzlerinin kullanımı ile ilgili çalışmalar yapılmış olsa da Türkçenin en eski seslerinden biri olan *ç*-ile ilgili herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma ile özellikle Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *ç*-sesinin tarihî ve çağdaş lehçelerle bağlantısı ve bu ses ile oluşturulan kelimelerin hangi kaynaklardan beslendiği ortaya konmuş olacaktır.

#ç- Sesinin Türk Dili Kaynaklı Kelimelerde Kullanımı

ç sesi Türkçenin en eski seslerinden biridir ve Köktürkçe döneminden bugüne kelime başında, ortasında ve sonunda kullanılagelmiştir. *ç*-sesinin kullanımı kimi kelimelerde orijinalinin devamı şeklinde iken kimi kelimelerde ise başka lehçelerden ses değişikliği şeklinde ya da ön ses türemesi, yansıma kelime ya da ikileme gibi şekillerde de olabilmektedir.

Türkçede kelime başında bulunan *ç*'ler çeşitli ses değişimleri neticesinde ortaya çıkmıştır. Bunlar:

ç- < # *s*-

Bu gelişme, Karaçay-Malkar, Kırgız, Yeni Uygur Türkçelerinde karakteristik olup Türkiye Türkçesi ağızlarında az sayıda örneği bulunmaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinde özellikle gerileyici benzeşme şeklinde *s*-ler *ç*-ye dönüşmüştür: *saçra* -> *çaçıra* - "sıçramak", *saç* > "çaç", *sanç* -> *çanç* - "saplamak, batırmak" gibi (Ercilasun, 2007: 898). Kırgız ve Yeni Uygur Türkçelerinde daha az rastlanan bu gelişme, Türkiye Türkçesi ağızlarında genellikle Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden bölgelerde görülmektedir.

çaç: Saç (Başhöyük, *Kadınhanı-Konya).

• TTK. Baş derisini kaplayan kıllar (TS, 1998: 1878). Saç (OTG, 2000: 252), EUTS, 2015: 192, DLT, 2018: 477, EATS, 2011: 574).

çakar (III): Sakar, eli işe yakışmayan kimse (Harput-Elazığ).

• TTK. Sık sık küçük, önemsiz kazalar yapan kimse (TS, 1998: 1890).

çañçmak: Batırmak (Başköy, *Kadınhanı-Konya).

• TTK. sanç- Saplanmak, batmak (TS, 1998: 1903), sanç- ‘mızraklamak’ (OTG, 2000: 252), sanç- ‘delmek’ (EUTS, 2015: 196), sanç- “dürtmek, sokmak, yenmek’ (DLT, 2018: 487), sanç- ‘batırmak, saplamak, sokmak, sivri uçlu bir şeyi yere takmak’ (EATS, 2011: 583).

çıçğan: Fare (Karaçay aşireti, Başhöyük, *Kadınhanı-Konya).

• TTK. sıçan “Sıçangillerden, fareden iri, zararlı birçok türü bulunan kemirgen mamali hayvan (TS, 1998: 1959), sıçğan / sıçğan ‘sıçan, fare’ (EUTS, 2015: 202), sıçğan ‘sıçan, fare’ (DLT, 2018: 510).

ç- < # y-

Kelime başı y’lerin ç olması Karaçay-Malkar, Tuva ve özellikle Hakas Türkçelerinde karakteristiktir. Mesela, Eski Türkçede yayqal- > çayqal- “çalkalanmak”, yörge- > çörge- “sarmak” olarak Karaçay-Malkar Türkçesinde kullanılmaktadır. Yine Tuva Türkçesinde Eski Türkçenin kelime başı y ünsüzleri düzenli olarak ç olmuştur: yedi > çedi “yedi”, yok > çok “yok”, yaylag > çaylag “yayla” gibi. Hakas Türkçesinde de bu değişime sıklıkla rastlanmaktadır: yurt > çurt “yurt”, yar- > çar- “yarmak”, yarış > çarış “yarış” gibi (Ercilasun, 2007: 898, 1162, 1093).

çalın: Çakmak (*Bornova, İzmir).

• TTK. yalın ‘alev’ (TS, 1998: 2375), yalın ‘alev, parıltı’ (EUTS, 2015: 281), yalın ‘alev’ (DLT, 2018: 735), yalın ‘ateş, alev’ (EATS, 2011: 729).

çirtmak (I): 1. Bıçak veya ustura ile küçük delikler, gözler açmak (Kirazlı, *Şavşat-Artvin, Sivas) [çirtmağ] (Gümüşhane; Kızılçakçak, *Arpaçay-Kars). 2. Küçük parçalara ayırmak, ince ince doğramak (İlca-Erzurum; *Ahlat-Bitlis; Diyarbakır; Karaözü, *Gemerek-Sivas).

• TTK. yırtmak ‘Kâğıt, kumaş gibi bükülüp katlanan şeyleri iki ucundan kesici araç kullanmadan çekip ayırmak veya parçalara ayırmak’ (TS, 1998: 2452), yırtmağ ‘yırtmak, parçalamak’ (EUTS, 2015: 295), yırtmak ‘yırtmak’ (DLT, 2018: 787), yırtmak ‘parçalamak’ (EATS, 2011: 767).

Diğer Ses Değişimleri

ç- < # t-:

çalaş: Talaş (Kapıköy, *Maçka-Trabzon).

ç- < # ş-:

çımarmak: Şımarmak (Uluşiran, *Şiran-Gümüşhane).

çilte (VI): Şilte, minder (*Eşme-Uşak; *Eğridir-Isparta; Devri, *Bucak-Burdur; *Sarayköy ve köyleri-Denizli; *Alaşehir-Manisa; *Sivrihisar-Eskişehir; *Safranbolu-Karabük; Karakuş Bucağı ve köyleri, *Ünye-Ordu; Bahçeli, *Bor-Niğde; *Hadım, Dede, *Ereğli, Kızılviran-Konya; Müşgebi, *Bodrum-Muğla).

çimşek: Şimşek (Gaziantep).

ç- < # d-:

çönmek (IV): Dönmek (Hacavera, *Maçka-Trabzon; Ersis, *Yusufeli-Artvin).

 # ç- Sesinin Yansıma Kelimelerde Kullanımı

Türkiye Türkçesi ağızlarında pek çok yansıma kelime # ç- sesine rastlanır. ç- sesi yansıma kelimelerde ön seste tabii seslerle doğrudan ilgili olarak geniş bir biçimde kullanılır. Ses yansımalarında ön seste yer alan c, ç seslerinin patlayıcı ve sızıcı özelliklerinden ötürü, kendi içlerinde birbirine geniş çapta dönüşebildikleri gibi, bu dönüşme aynı nitelikleri taşıyan öteki patlayıcı ve sızıcı seslerde de görülmektedir. Ön seste c, ç seslerinin zenginliğine Anadolu’ya çeşitli zamanlarda gelip yerleşen ve değişik Türk lehçelerini (özellikle Kıpçakça) kullanan Türk topluluklarının katkıları olmuştur (Zülfikar,

2018: 42-43). Türkiye Türkçesi ağızlarında ç sesi ile başlayan kelimelerden tespit edebildiklerimiz şunlardır:

çaalamak: Yüksek yerden akan suyun ses çıkarması (Niğde).

çak çak: Avcıların zağarları çağırma için kullandıkları ünlem (Ahat, *Banaz-Uşak).

çamçak çamçak: Çok çok, şarıl şarıl (su hakkında) (*Merzifon-Amasya).

çampul çampul: Su içinde ayakların çıkardığı ses (Düzce).

çangırdamak: Çan sesi gibi ses çıkarmak (*Bornova-İzmir).

çap çap: Ağzını şapırdatarak yemek yemeyi anlatır (Düzce).

çapuldamak: Su ve çamur içinde ayakların çıkardığı ses (Düzce).

çaşırdamak: Kuru yaprakların birbirine değerek ses çıkarması, hışırdamak (İsmetiye-Bursa).

çeñilti: 1. Köpeğin acı acı haykırması (*Afşin, *Elbistan-Kahramanmaraş), 2. Bağırıp çağırma, hakaret (*Afşin, *Elbistan-Kahramanmaraş).

çıbı: Köpekleri kovalama ünlemi (Nilüfer-Bursa; Arapdede, *Bozüyük-Bilecik; *Lüleburgaz-Kırklareli).

çıldırarak: 1. Hafif rüzgar esmesiyle ağaçlar ve çalılıkların hışırdaması, ses çıkarması (Devri, *Bucak-Burdur; Karakuş bucağı ve köyleri, *Ünye-Ordu; *Ermenek-Konya; Belen, *Bodrum-Muğla). [çıldırarak (I)]: (Ulubey, *Senirkent-Isparta; Moraca, *Çal-Denizli; Sürez, eymir, *Bozdoğan, Alanlı-Aydın; *Tire-İzmir; Alaşehir-Manisa). 2. Suyun şırıldayarak akması (Karakuş bucağı ve köyleri, *Ünye-Ordu). 3. Deve ve koyun gibi hayvanlara takılan top çanların ses çıkarması (Güzelsu, *Akseki-Antalya).

çıldırarak: Yolda yürüyen hayvan veya insanların çıkardığı ses (Ermenek-Konya).

çilti: Hafif bir ses (İrişli-Bayburt; *Sarıkamış-Kars).

çiltamak (IV): Çıt diye ses çıkarmak (*Zile-Tokat).

çiçi: 1. Keçi çağırma ünlemi (Uluğbey, *Senirkent-Isparta; Çeltek, Çuvallı *Yeşilova-Burdur; Engiz, *Bafra-Samsun; Çanılı, *Ayaş-Ankara; *Bor-Niğde) 2. Tavukları çağırma ünlemi (Çıtak, *Çivril-Denizli).

çinilemek: 1. Kulak çinlemek (Devri, *Bucak-Burdur; İshaklı, *Çivril-Denizli; Merzifon ve köyleri-Amasya; Uluşiran, *Şiran-Gümüşhane; Gaziantep; *Bor-Niğde). 2. Yankılamak (Yassıviran, *Senirkent-Isparta; *Divriği-Sivas; Şabanözü, *Polatlı-Ankara). [çinilemek]: Boş ve yüksek ses çıkarmak (Elazığ).

çipil çipil: Su içinde el ve ayakların çıkardığı ses (Burdur; Çanılı, *Ayaş-Ankara; İncekum, *Silifke-İçel).

çişlemek (I): Ocakta yanmakta olan yaş odunların dışarda kalan uçlarının çıkardığı cızıltılı ses (Uşum, *Yusufeli-Artvin).

çoş: Hayvanları durdurma ünlemi (Güney, *Yeşilova-Burdur; Alanlı-Aydın; *Erciş-Van; Karaözü, *Gemerek-Sivas; *Kayaş-Ankara; *Bünyan-Kayseri).

çoşt: Hayvanları kovma ünlemi (Ilısu-Amasya).

#ç- Sesinin Ön Türeme Olarak Kullanımı

Türkiye Türkçesi ağızlarında bazı kelimelerin başında ön türeme (prothese) #ç- sesi bulunmaktadır. Tespit edebildiklerimiz şunlardır:

çağmak: 1. Güneş doğmak (Boyadı, *Karakuş-Ünye; Bayraklı, *Mesudiye-Ordu; *Şebinkarahisar-Giresun). 2. Yükselmek, çıkmak (Yozgat).

- DLT'de agmak 'çıkarmak, belirlemek, aşmak, yükselmek, değişmek, ağmak' (DLT, 2018: 9).

çağnamak (I): Hayvanların yerde keyifle yuvarlanması (Eşme köyleri-Uşak; *Kangal-Sivas).

- DLT'de ağnamak 'hayvanlar yatıp debelenmek, kekeleyişmek, dili tutulmak (DLT, 2018: 11), ağnamak 'arkası üstü yere sürtünmek, debelenmek, kıvrınmak' (EUTS, 2015: 7).

çağlamak: Kiskanmak (Çayağzı, *Şavşat-Artvin).

- Aynı kelime DLT'de ahlamak 'göğüs geçirmek, ahlamak' (DLT, 2018: 13) şeklindedir.

çal (VI): Ala renk (Hacavera, *Maçka-Trabzon; *Doğubeyazıt-Ağrı; *Erciş-Van).

- al 'al rengi' (EUTS, 2015: 10), al 'al renk' (DLT, 2018: 17).

çalarmak: Ekinlerin veya meyvelerin olgunlaşmaya yüz tutması (Kastamonu; Hacımuslu, *Kuşunlu-Çankırı; *Karı-Çorum; *Merzifon-Amasya; *Erbaa-Tokat; Karakuş, *Ünye-Ordu; Kışla, *Elmalı-Antalya).

- DLT'de alarmak 'kızarmak, al olmak, ala olmak, alacalaşmak' (DLT; 2018: 18).

çalgın (III): Kötürüm, inmeli, sakat (Çankırı; Çorum; Kars; Erzurum; Erzincan; Aşudu, *Darende-Malatya; Kilis; *Afşin-Kahramanmaraş; *Divriği-Sivas; *Mucur-Kırşehir).

- TTK. algin 'cılız, zayıf, hastalıklı' (TS, 1998: 80).

çalık (III): Deli, delimsi (Isparta; Çuvallı, *Yeşilova-Burdur; Gaziantep; *Afşin, Taşoluk, *Göksun-Kahramanmaraş; Çöplü, *Gürün-Sivas; Bahçeli, *Bor-Niğde; Adana; *Fethiye-Muğla).

- TTK. alık (I) 'akılsız, sersem, budala, ebleh' (TS, 1998: 81).

çalık (XI): Kaba, patavatsız (Seki, *Fethiye-Muğla).

- DLT'de aluk 'kaba, haşin' (DLT, 2018: 22).

çeğin: Omuz (Çorum).

- egin 'omuz' (EUTS, 2015: 69), egin 'eğin, sırt' (DLT, 2018: 171).

çetik (I): Mes, yünden örülmüş terlik (*Çeşme-İzmir; Yeniköy, *Susurluk-Balıkesir; *Karacabey, *Mustafa Kemal Paşa-Bursa; Kütahya; Düzce; *Gerze-Sinop; *Bafra-Samsun; *Merzifon-Amasya; *Zile-Tokat; Malatya; Konya; Edirne; Çavuşköy, *Lüleburgaz, *Babaeski-Kırklareli; *Çerkezköy, *Saray-Tekirdağ).

- etük 'edik, terlik, ayakkabı, çizme' (EUTS, 2015: 78), etik / etük 'pabuç, mest' (DLT, 2018: 202).

çığlamak (I): Ağlamak (Küçükklıçlı-İstanbul).

- ığlamak 'ağlamak' (EUTS, 2015: 85), DLT'de ığlamak 'ağlamak' (DLT, 2018: 215).

çığlamak (II): Hastalanmak (Karahisar, *Tavas-Denizli).

- ıglemek 'hastalanmak' (EUTS, 2015: 90), DLT'de ıglemek 'hasta olmak' (DLT, 2018: 227).

çısımak: Hafif terlemek (Çayırılı, *Haymana-Ankara).

- isimek 'ısıtmak, ısınmak' (EUTS, 2015: 98), isimek 'ısınmak' (DLT, 2018: 236).

çığremek: Bıkmak, tiksirmek (Aşudu, Darende-Malatya).

• TTK. ığrenmek 'Bir şeyi tiksindirici bulmak, istikrah etmek' (TS, 1998: 1052), DLT'de yigrenmek 'tüyü ürpermek, ığrenmek' (DLT, 2018: 789) şeklinde geçen kelime aslında ıg 'hastalık' kelimesinden türetilmiştir: ıg+re+n+mek şeklinde olmalıdır.

çitmek (VII): Vurarak itmek (Mora, *Lefkoşa-Kıbrıs).

• DLT'de itmek 'itmek' (DLT, 2018: 240), TTK. itmek 'Bir şeyi güç uygulayarak ileri götürmek' (TS, 1998: 1125).

çizlik: Köylülerin giydiği öksüz kundura (Erzincan).

• DLT'de izlik 'kesilen hayvanların derisinden yapılan Türk çarığı' (DLT, 2018: 241).

çözmek (II): Eti közde pişirmek (*Ünye ve köyleri-Ordu; Niğde).

• DLT'de özlemek 'külde pişirmek, közleme yapmak' (DLT, 2018: 472).

çurlamak: Avaz avaz bağırarak (*Maçka-Trabzon).

• urlamak 'bağırarak' (EUTS, 2015: 266), urlamak 'bağırarak, ulumak' (DLT, 696).

#ç- Sesinin Yabancı Kaynaklı Kelimelerde Kullanımı

Yabancı kökenli kelimelerin başındaki ç sesinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kullanımları şu şekildedir:

Orijinal #ç-'ler

ç ile başlayan yabancı kökenli kelimeler Türkiye Türkçesi ağızlarında genellikle ilerleyici veya gerileyici benzeşme ile ya da bu kelimelerin ünlü uyumlarına sokulması şekillerinde kullanılmışlardır. Tespit edebildiklerimiz şunlardır:

ça (V): Çarşamba (*Çerkeş-Çankırı) < çâr+şenbe (Far.).

çadar (II): Kıldan örülmüş kilim (Engiz, *Bafra-Samsun) < çâder (Far.).

çamşar: Çamaşır (Eziler, *Buldan-Denizli) < çâmeşûr (Far.).

çangal (II): Çengel (Bereketli, *Tavas-Denizli; Mardin; *Arapgir-Malatya; Kilis; Kahramanmaraş; *Ermenek-Konya) < çengâl (Far.)

çapara: Bir çeşit olta, çok iğneli olta (Akçay, *Edremit-Balıkesir; İstanbul) < çapari (Rum.).

çapraz / çapras (III): Eğri (*Zile-Tokat), (Çayağzı, *Şavşat-Artvin; Rize) < çep+râst (Far.).

çinyar: Çınar ağacı (*Ağlasun-Burdur; Çeltikçi-İçel) < çenâr (Far.).

çufa (III): Çuha (Çorum; Ankara) < çûha (Far.).

çoğa: Çuha (Balıklı, Çayağzı, *Şavşat-Artvin) < çûha (Far.).

çötele: Sınır, tehlikeyi belirten sırım, bez, işaret vb. (Civanyaylağı, *Mersin-İçel) < çetele (Rum.).

 # ç- < # c-

çadı: Kötü huylu kadın (Hırka, *Tavas, Çitak, *Çivril-Denizli) < cādū (Far.).

çamiş / çamuş: Huysuz hayvan, katır (İleydağı, *Uluborlu-Isparta; Karamanlı, *Tefenni-Burdur; Karaçay, *Acıpayam-Denizli; Alamut, *Bozdoğan-Aydın; *Salihli-Manisa; Büyükdere, *Burhaniye-Balıkesir; Güllük, *Bayramiç-Çanakkale; Bursa; Akköy, *Söğüt-Bilecik; Topraklı, *Geyve-Kocaeli; Samsun; Zana-Amasya; Kilis; Elbistan-Kahramanmaraş; *Bor-Niğde; Uğurlu, *Ermenek-Konya; *Elmalı-Antalya; Mersin; *Anamur, *Mut köyleri-İçel; *Ula, *Datça, *Milas-Muğla), (*Fethiye-Muğla) < cāmūs (Ar.).

çemente (III): Çimento (*Milas-Muğla) < cemento (İt.).

çendere (I): Cendere (Bahçeli, *Bor-Niğde) < cendere (Far.).

çep: Cep (Mardin) < ceyb (Ar.).

çerep (I): Çorap (İzmir) < cūrāb (Far.).

çilenger: Çilingir (*Yalvaç-Isparta; Çuvalı, *Yeşilova-Burdur; Tömek-Konya; Yerkesik-Muğla) < cilānger (Far.).

çufalduz: Çuval ve kilim dikmeye yarayan büyük iğne (Karabüzey, *Araç-Kastamonu) < cuvāl-düz (Far.).

ç- < # ş-

çaggal / çahal: Çakal (Goş-Kırşehir), (Gaziantep) < şağāl (Far.).

çalgam (III): Şalgam (Mardin) < şelgam (Far.).

çefdeli: Şeftali (*Divriği-Sivas) < şeft + ālū (Far.).

çevtali: Şeftali (Akçeşehir-Bolu) < şeft + ālū (Far.).

çora (I): Çorba (Celaliye, *Silivri-İstanbul; *Ünye ve köyleri-Ordu) < şürbā (Far.).

Diğer Ses Değişimleri

ç- < # j-:

çeket (I): Ceket (Gaziantep) < jaquette (Fr.).

ç- < # t-:

çencere: Tencere (Denizli; *Bergama-İzmir; *Afşin-Kahramanmaraş; İncekum, *Silifke-İçel; Genek, *Yatağan-Muğla) [çencire]: (*Ermenek-Konya; *Bor-Niğde; Gezende, *Gülнар-İçel) [çençere]: (*Sivrihisar-Eskişehir; İçel) [çençeri]: (Mancusun-Kayseri) [çendire]: (*Ermenek-Konya) < tancara (Ar.).

ç- < # d-:

çortu (II): Yağ tortusu (*Ödemiş-İzmir) < durdī (Far.).

ç- < # k-:

çöşger (I): Yemenici (*Zile-Tokat) < kevşger (Far.).

#ç- Sesinin Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki İkilemelerde Kullanımı

Türkiye Türkçesi ağızlarında ç sesi ile başlayan çok sayıda ikileme bulunmaktadır. Bu ikilemelerin çoğu yansıma kelimelerin tekrarı, aynı iki kelimenin tekrarı ya da biri anlamlı öteki anlamsız iki kelimenin bir araya getirilmesi şekillerinde oluşturulmuşlardır. Tespit edebildiklerimiz şunlardır:

çaçuv kuçuv: Darmadağın (Başhöyük, *Kadınhanı-Konya).

çahır çuhur: Pürüzlü yer, iniş, yokuş (*Kağızman-Kars; Gaziantep).

çak çak: Avcıların zağarları çağırmaq için kullandıkları ünlem (Ahat, *Banaz-Uşak).

çala çala: Vura vura anlamında kullanılır (*Mesudiye köyleri-Ordu).

çalak cülek: 1. Ham meyve (Mağara, *Saimbeyli-Adana) 2. Ruhen gelişmemiş (Karsavran, Mağara, *Saimbeyli-Adana).

çaldur çuldur: Arabanın hızla ve gürültü çıkararak gitmesi (*Gülнар-Mersin).

çallak cullak: Çoluk çocuk (*Ermenek-Karaman).

çamır çaylak: Bataklık, çamurlu yer (Gaziantep; İncekum, *Silifke-İçel).

çampul çampul: Ayakların su içinde çıkardıkları ses (Düzce).

çañgal çuñgal (I): Salkım salkım anlamında kullanılır (Düzce).

çangal cungal (II) [çangal mañgal, çankal çunkal, çapul çupul]: 1. Karmakarışık (Kaçar aşireti, *Eşme-Uşak; Yukarıkaraçay, *Acıpayam-Denizli), [çañgal mañgal]: (*Keçiborlu-Isparta; Kınık, *Fethiye-Muğla), [çağul çupul]: (Karaman) 2. Eğri büğrü (Manisa) [çankal çunkal]: (Çorum) 3. Çengelli (Eşme-Uşak).

çangalli çungalli: Dalı budaklı ağaç (Sürez, *Bozdoğan-Aydın).

çankar çunkar: Yamru yumru (Sarıveliler, *Ermenek-Karaman).

çapar çavış: Her şeye burnunu sokan kimse (Bor-Niğde).

çap çap: 1. Ağzını şapırdatarak yemek yemeyi anlatır (Düzce) 2. Yeni yürüyen çocukların yürüyüşü (Uluşiran, *Şiran-Gümüşhane).

çapul çupul: Çamurda yürümek (Düzce).

çatal matal: Bir çeşit çocuk oyunu (Demirkapı, *Susurluk-Balıkesir; Erzurum).

çıba çoluk: Çoluk çocuk, aile (Kavakiçi, Yenice, *Simav-Kütahya).

çıldır çıldır: 1. Gözlerin ışıl ışıl, zeki parıltılı olduğunu anlatır (Arapgir-Malatya; Gaziantep; *Ayaş-Ankara; Bahçeli, *Bor-Niğde; Tekeler, *Silifke-İçel) 2. Küçük şeylerin kapalı bir birbirine çarpıp çıkardığı sesi anlatır (Tekeler, *Silifke-İçel).

çirtik pirtik: Parça parça, azar azar (Cenciğe-Erzincan).

çıtır çıtır: Oyunda parmakların sürtünmesinden çıkan ses, şıkır şıkır anlamında kullanılır (Ağın-Elazığ).

çıtır pıtır [çıtır mıtır]: Ufak tefek (Denizli; *Alaşehir-Manisa; *Bor-Niğde) [çıtır mıtır] (Avşar aşireti, Pazarören, *Pınarbaşı-Kayseri).

çik çik: Çalığışu (*Tefeni-Burdur).

çingir çingir: 1. Kupkuru (Süüllü, *Yalvaç-Isparta) 2. Işıl ışıl (Alaşehir-Manisa; Saray, *Beypazarı-Ankara) 3. Issız ve karanlık gecelerde kulağa gelen sesler (Alaşehir-Manisa) 4. Yeni ve boş şeyin çıkardığı ses (Sivrihisar-Eskişehir) 5. Yankı (Sürez, *Bozdoğan-Aydın; *Fethiye-Muğla).

çipil çipil: 1. Su içinde el ve ayakların çıkardığı ses (Burdur; Çanılı, *Ayaş-Ankara; İncekum, *Silifke-İçel) 2. Ufak, parlak, mavi gözlü (Düzce) 3. Gözün çapaklı olduğunu anlatır (Düzce; *Taşköprü-Kastamonu).

çitim çitim: Birbirine karışmış, ayrılmaz hale gelmiş (Niğde).

çiyen çiyen: Hafif hafif yağan yağmur (Üskülyeni-Adana).

çomçom: Öbek öbek (Saray-Tekirdağ).

çomak çomak: 1. Bilgiçlik taslayarak ukalaca konuşma (Silifke-İçel) 2. Küme küme (Ermenek ve köyleri-Karaman).

çor çocuk: 1. Çoluk çocuk (Güney, *Yeşilova-Burdur; Darıveren, *Acıpayam-Denizli; *Silifke-İçel) [çoluh çocuh]: (Gürün-Sivas) [çoluk çomak]: (Düzce) 2. Çocuk gibi hareket edenler hakkında kullanılır (Güney, *Yeşilova-Burdur).

çorçöp: Ufak tefek çöp, kırıntı (Merzifon ve köyleri-Amasya).

çotum çotum: Üst üste, top top, küme küme (İsmetiye-Bursa; *Mucur-Kırşehir).

çötül çötül: ufak tefek (Sorgun-Yozgat).

çöye çöye: İçin için anlamında kullanılır (Gürün-Sivas).

çözek çözek: Birbiri arkasına gidiş (Saray-Çankırı; Karaman, *İskilip-Çorum; *Gürün-Sivas).

çullum çullum: Elbisesini çabuk eskiten ve yırtık pırtık gezen kimse (Dinar-Afyon; Yassıvıran, *Senirkent-Isparta; Boyabat-Sinop ...).

SONUÇ

Eski Türkçe dönemi metinlerini oluşturan Köktürk Yazıtları ile Eski Uygur Türkçesi metinleri incelendiğinde ç sesinin Türkçe kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanıldığı görülür. Bununla birlikte, metinlerde Soğdca gibi İranî diller ile Çince ve Sanskritçeden alınmış sınırlı sayıda ç sesiyle başlayan yer ve unvan adları da (*Çogay, Çigşi, Çitavan, Çştani* gibi) bulunmaktadır. Türkçenin bu dönemi Çince ve İslam öncesi İran dillerinin sınırlı ölçüde etkisinde kalan ama yoğun olarak Türkçe kökenli kelimelerden oluşan bir dönemdir.

Türkçenin en eski seslerinden biri olan ç İslam etkisiyle ilk ürünlerin verildiği Karahanlı döneminde de kullanılmaya devam eder. Bir geçiş dönemi olan Karahanlıcanın kelime hazinesine bakıldığında sadece Dîvânü Lugati't-Türk'te 387 madde başı ç- bulunmaktadır. 14. ve 15. yüzyıl Harezme ve Kıpçakça metinlerinde ve sonrasında Maverâünnehir ve çevresinde güçlü bir edebiyat dili olarak ortaya çıkan Çağatay Türkçesi metinlerinde ç ile başlayan kelime sayısı artarak devam eder. Bunda Farsçadan alınan çok sayıda ç sesi ile başlayan kelimenin de metinlerde kullanılmasının etkisi vardır. Bu kelimelerin bir kısmı bu çalışmada ele aldığımız Türkiye Türkçesi ağızlarında da kısmen değiştirilip Türkçenin ses özelliklerine uydurularak kullanılmaya devam etmektedir (*çadar, çamşar, çapras, çynar* gibi). Arapçada ç sesinin aslî olarak bulunmaması nedeniyle bazı Arapça kelimelerin Türkiye Türkçesi ağızlarında kelime başında ç sesine dönüştürülerek kullanıldığı görülür (*çamış, çamuş, çep* gibi). Yine Farsçadan alınma ş- ve c- ile başlayan bazı kelimelerin Türkiye Türkçesi ağızlarında ses değişikliğine uğrayarak ç- olarak kullanıldığı görülür (*çalgam, çefdeli, çerep, çilenger* gibi).

Türkçenin kimi çağdaş lehçelerindeki ses gelişmelerine bağlı olarak Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan az sayıda ç ile başlayan kelime bulunmaktadır (*çaç, çanmak, çıçğan, çırtmak* gibi).

Özellikle konuşma dili ve ağızlarda görülen ve ünlü ile başlayan bir kelimenin başına fazladan bir ünsüzün gelmesi olarak bilinen başta ünsüz türemesi (protez) hâdisesinde h-, y- ve sadece ur- > vur- kelimesinde karşımıza çıkan v- fonemlerinin türediği öğretilir. Fakat bu çalışmamız ile Türkiye Türkçesi ağızlarında ç sesinin de kelime başında türediği birçok örnek tespit edilmiştir (*çağmak, çağnamak, çalarmak, çısımak, çizlik* gibi).

Türkçenin diğer birçok kelime başı seslerinde olduğu gibi ç sesinde de yansıma veya ikileme şeklinde oluşturulmuş birçok kelime Türkiye Türkçesi ağızlarında tespit edilmiştir (*cıldıramak, çıpıl çıpıl, çıba çoluk, çişlemek, çullum çullum* gibi).

KISALTMALAR

Ar.: Arapça

DLT: Dîvânü Lugati't-Türk

DS: Derleme Sözlüğü

EATS: Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü

EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

Far.: Farsça

Fr.: Fransızca

İt.: İtalyanca

OTG: Orhun Türkçesi Grameri

Rum.: Rumca

TS: Türkçe Sözlük

TTk.: Türkiye Türkçesi

KAYNAKÇA

- Böler, T. (2020). *Türkiye Türkçesi ses bilgisi*. Kesit Yayınları.
- Bulduk, T. B. (2018). Kelime başında y foneminin düşmesi: Kâbûs-Nâme ve Türkiye Türkçesi ağızları örneği. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(30), 944-991.
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Derleme, S. (2009). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Türk Lehçeleri grameri*. Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Dili tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (1999). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yayınları.
- Ergin, M. (2003). *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım.
- Gülsevin, G. (2001). Türkiye Türkçesi ağızlarında #h sesi üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 49, 129-146.
- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi sözlüğü*. Say Yayınları.
- Mahmud, K. (2018). *Divanü Lugati't-Türk-Dizin*. (B. Atalay, Çev.) Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. (İ. Kurban, Çev.), Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şahin, H. (2012). Türkiye Türkçesindeki bazı kelimelerin başındaki y sesinin düşme mi türeme mi yaşadığı üzerine. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, 19-28.
- Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2000). *Orhun Türkçesi grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Türkçe Sözlük*. (1998). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız sözlüğü*. (A. Taymas, Çev.), Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zülfikar, H. (2018). *Türkçede ses yansımaları kelimeler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.